

Iwona Malinowska
Bydgoszcz

БОГИ ЧЕРТ В РОСЫJSКИХ ВЫРАЖЕНИЯХ ВЫКРЫКНИКОВЫХ

Bóg i diabeł stanowią antynomię ontologiczną odwiecznie obecną w świadomości człowieka. Pojęcia te na dobre zakorzeniły się w języku różnych narodów. Nie są one obce również językowi rosyjskiemu. Istnieje wiele jednostek leksykalnych z elementami *Бог* i *чёрт*, do najczęściej używanych należą frazeologizmy, przysłowia, skrzydlate słowa, np. *как Бог на душу положит, как у Бога за пазухой, ни Богу свечка ни черту кочерга, чертова дюжина, чем черт не шутит, как черт от ладана, у черта на куличках*. Istnieje także wiele wyrażen wykrzyknikowych z tymi elementami.

W literaturze językoznawczej, zarówno polskiej, jak i rosyjskiej, a także europejskiej są one przedstawione stosunkowo skromnie. W porównaniu z innymi nieodmiennymi częściami mowy interiekcje nie wzbudzały większego zainteresowania badaczy i — jak zauważa Elżbieta Orwińska-Ruziczka¹ — traktowane były jako marginalny element języka. Aktywna obecność tych jednostek w żywej komunikacji powoduje jednak, że z pewnością zasługują one na wnikliwą analizę językoznawczą.

Wykrzykniki (interiekcje) należą do najstarszych elementów języka, które zaczynają funkcjonować jako kody językowe już w pierwszych społecznościach. Zarówno samo definiowanie terminu „wykrzyknik”, jak i określenie jego struktury nie jest oczywiste i niekiedy nastęrcza badaczom wiele trudności (np. spotyka się krańcowo różne postawy, jeśli chodzi o włączenie onomatopei w skład interiekcji). Kolejną sporną kwestię stanowi semantyka wykrzykników. Jedni badacze języka próbują określić znaczenie tej grupy leksemów, inni stoją na stanowisku, że jest to klasa semantycznie pusta. Wreszcie są i tacy badacze, którzy uznają, że można nadać interiekcjom treści ubogie i niejasne.

Według najogólniejszej i zarazem najprostszej klasyfikacji wykrzykników dzieli się je na dwie grupy: właściwe (pierwotne) i niewłaściwe (pochodne, wtórne). Pierwsze nie są związane z innymi częściami mowy, drugie od nich pochodzą.

¹ E. Orwińska-Ruziczka: *Funkcje językowe interiekcji w świetle materiału słowackiego i polskiego*. Kraków 1992, s. 5.

Właśnie do drugiej grupy wykrzykników należą takie interiekcje jak: *Боже мой!*, *Господу!*, *Какого дьявола!*, *К чёрту!* etymologicznie związane z rzeczownikami: *Бог*, *Господь*, *дьявол*, *чёрт*. Te dwie przeciwstawne sobie rodziny wyrazów legły u podstaw dość okazałej liczby wykrzykników licznie reprezentowanej w mowie potocznej, ale także znajdującej bogate odzwierciedlenie w literaturze.

Niniejszy artykuł stanowi próbę prezentacji rosyjskich interiekcji pochodnych powiązanych ze słowami: *Бог* (*Господь*), *чёрт* (*дьявол*), zwłaszcza zakres ich występowania w słownikach dwujęzycznych, oraz opisanie odpowiedniości przekładowych języka rosyjskiego i polskiego (występujących nie tylko w słownikach).

Rosyjskie słowo *Бог* w większości wyrażen jest wyrazem monoteistycznego pojmowania świata chrześcijan. Jednak, jak pisze Walerij Mokijenko, w języku rosyjskim występuje grupa utartych zwrotów, które odzwierciedlają inne niż chrześcijańskie konotacje semantyczne i odsyłają nas do pogańskiego sposobu pojmowania boga. Jak dalej zauważa autor: „Восклицания Бог мой! Боже мой! И устаревший ныне оборот Счастлив твой бог! [...] сохраняют явные следы прежнего многобожия, характерного для язычников. Дословное содержание таких выражений, в принципе, недалеко от языческой иерархии больших и малых богов, в соответствии с которой каждый род, семья или даже отдельный человек имели своего собственного кумира [...]. Каждый язычник, следовательно, имел реальную возможность обращаться словами Мой бог! Именно к своему божеству”². Będący przeciwstawieniem *Boga* — *diableł* swoje znaczenie zawdzięcza również pogańskim wierzeniom przodków. Mokijenko pisze o nim w następujący sposób: „Яркой оценкой исключительной множественности чертей является русский оборот «до черта». [...] Это коротенькое словосочетание вышло из глубин народного языка, где имеет немало локальных вариантов: пск. «до беса», кар. «до вихора», «до праха», сиб. «до вихря», «до паралича», «до пропасти», моск., сиб. «до гибели», прост., диал. «до дуры», «по дуру», обск., новг. «до лешего», перм. «до лесного», «до чёмору» и т.д.”³.

Opracowania akademickie poświęcają niewiele miejsca wykrzyknikom pochodnym od innych części mowy. Wśród nich — najczęściej jedynie wymieniane — pojawiają się interiekcje z leksemami: *Бог*, *дьявол* z zaznaczeniem, że powstały one z utartych związków wyrazowych bądź frazeologizmów⁴. Wśród wykrzykników pochodnych badacze wyodrębniają jeszcze jedną grupę, tj. interiekcje o charakterze przekleństw, tzw. бранные междометия⁵. Tutaj należeć będą wszystkie grupy wyrazowe z rzeczownikiem *чёрт* jako głównym ich komponentem, typu: *чёрт*

² В. М. Мокиенко: *Образы русской речи*. Ленинград 1986, s. 137.

³ Tamże, s. 170.

⁴ Zob. *Грамматика русского языка*. Moskwa: Академия наук СССР 1960; *Русская грамматика*. Moskwa: Академия наук СССР 1980; В. В. Виноградов: *Современный русский язык*. Moskwa 1952; А. Н. Гвоздев: *Современный русский литературный язык*. Moskwa 1973.

⁵ В. В. Виноградов: *Русский язык*. Moskwa 1972.

возьми!, *чёрт побери!* Na intensywność użycia tych interiekcji zwracał uwagę Wiktor Winogradow: „Как известно, на междометно-бранном языке продолжают ещё нередко изъясняться не только пьяные, но трезвые люди”⁶. Jeśli wziąć pod uwagę semantykę rozpatrywanych tutaj wykrzykników, to należy podkreślić, że wszyscy autorzy jednomyślnie konstatują, iż mogą one wyrażać rozmaite odczucia. Będzie to otwarty zbiór: zaczynając od radości, a nawet euforii poprzez zdziwienie i zaskoczenie, a kończąc na żalu, smutku i cierpieniu. Elementem odróżniającym poszczególne interiekcje jest nie tyle ich strona dźwiękowa, co intonacja, która pozwala tak modulować głos, by nadać każdemu wypowiedzanemu wykrzyknikowi odpowiednią treść.

Materiał przedstawiony w niniejszym artykule, został wyekscerpowany ze słowników języka rosyjskiego, których spis podaję na końcu artykułu. Poniżej przytaczam wszystkie zgromadzone przeze mnie interiekcje pochodne, zawierające biegunowo przeciwstawne rzeczowniki: *Бог (Господь) — чёрт (дьявол)*.

1. БОГ i zwroty synonimiczne:

Ах Боже мой; ах ты Господи; Бог мой (Боже мой); Бог с вами; Бог с нею (ним, ними, тобой); Боже; Боже правый; Боже сохрани; Боже упаси; Вот вам Бог; Вот тебе Бог; Господи; Господи Боже мой; Господи Боже ты мой; Господи владыко; Господи Иисусе; Господи помилуй; Господи прости; Господь с вами (нею, ним, ними, тобой); дай Бог (дай Боже); ей Богу; избави Бог (избави Боже); избави Господи; истинный Бог; не дай Бог (не дай Боже, не дай Господи); не приведи Бог (не приведи Боже, не приведи Господи); побойся (-тесть) Бога; помилуй Бог (помилуй Боже); ради Бога; слава Богу (слава Господи); с Богом; сохрани Бог (сохрани Боже, сохрани Господи); упаси Бог (упаси Боже, упаси Господи).

2. ЧЁРТ i zwroty synonimiczne:

Ах чёрт; вот чёрт; дьявол; до чёрта; к чёрту (к чертям, к чертям собачьим, ко всем чертям, к бесу); какого чёрта (какого дьявола; за каким чёртом; за каким дьяволом); на кой чёрт (на кой дьявол, на чёрта); кой чёрт; ни к чёрту; один чёрт; фу чёрт (фу ты чёрт); чёрта с два; чёрт; чёрт возьми; чёрт дери (чёрт подери, чёрт те дери, чёрт побери); чёрт знает что (чёрт-те что); чёрт с кем-чем-н. ; что за чёрт; чертям (-у) тошно.

Na podstawie powyższego zbioru wykrzykników i przeglądu ich miejsca w słownikach rosyjsko-polskich⁷ można odnotować, że:

1. Najczęściej występującymi w słownikach interiekcjami są: *Боже; Боже мой; Боже упаси; Господи; к чёрту; чёрт возьми; чёрт с кем-чем-н.*, co niewątpliwie jest odbiciem częstości użycia ich w obu językach. Okazuje się bowiem, że polskie odpowiedniki wymienionych wyżej interiekcji są równie chętnie stosowane przez mówiących.

2. Istniejące słowniki rosyjsko-polskie w różnym zakresie prezentują wyrażenia wykrzyknikowe. Dla jednych interiekcji dobrane są odpowiedniości w pełni zaspokajające potrzeby translatorskie. Są to pary adekwatne pod względem semantyki,

⁶ Tamże, s. 594.

⁷ Ich wykaz podaję na końcu artykułu.

stylistyki oraz pragmatyki. W innych natomiast wykrzykniki przedstawione są skromnie. Bez względu na liczbę i sposób odzwierciedlenia wyrażen wykrzyknikowych w słownikach oczywiste jest, że nie mogą one zapewnić szerokiego wyboru ekwiwalentów przydatnych do tłumaczenia najróżniejszych kontekstów. Jest to zrozumiałe, ponieważ wykrzykniki należą do takich wielofunkcyjnych jednostek, które właśnie w tekstach najbardziej uwidaczniają swoje możliwości komunikacyjne. Dlatego też badanie interiekcji w różnych formach wypowiedzi jest zadaniem pożądanym i zawsze niezwykle pożytecznym.

Dlaczego zadanie to jest tak ważne? Dlatego, że status tych wyrazistych jednostek mowy ciągle jeszcze jest nieokreślony i dlatego, że istnieje mało ich zestawień w różnych systemach językowych. Większość badaczy jest zgodna co do tego, że wykrzykniki, poza najprostszymi, nie mają zasięgu ogólnoludzkiego. O braku analogii między rosyjskimi i polskimi wykrzyknikami pisze m.in. Jan Safarewicz⁸. Z kolei Adam Weinsberg⁹ stawia tezę, że interiekcje występują we wszystkich językach i w każdym z nich mają swoje osobliwości.

Znajomość języka obcego to oczywiście posługiwanie się wszystkimi elementami systemu językowego, w tym także interiekcjami. Należy jednak zauważyć, że trafny przekład tak peryferyjnego słownictwa, jakim niewątpliwie są wykrzykniki, świadczy o kunszcie i wysokiej klasie tłumacza. Znacznym ułatwieniem pracy translatorów byłoby szersze umieszczanie interiekcji w słownikach i zapewnienie im rzetelnej obróbki leksykograficznej. Dotyczy to również słowników jednojęzycznych, gdzie sposób opracowania haseł wykrzyknikowych w większości przypadków ogranicza się do wymieniania emocji, które może wyrażać dana interiekcja. Najczęściej są to otwarte szeregi wyliczeniowe z bardzo ogólnym *itp.*, *itd.*

Badając częstość występowania interesujących nas rosyjskich leksemów *Бог* (*Господь*) i *чёрт* (*дьявол*) w tekstach literackich, można stwierdzić, że wykrzykniki pochodne z użyciem tych właśnie leksemów stanowią liczebnie największą grupę. Obserwację tę potwierdzają dane statystyczne zawarte w opracowaniu leksykograficznym *Частотный словарь русского языка*¹⁰, albowiem interesujące nas leksemy w badanych przez autorów słownika tekstach (proza literacka, dramaturgia, prasa, nauka i publicystyka) najaktywniej występują w prozie i dramaturgii. Praca tłumacza z takimi tekstami i trafny ich przekład są szczególnie ważne. A to z kolei wiąże się z zapewnieniem bogatej bazy leksykograficznej w obszarze interiekcji. *Частотный словарь русского языка* dostarcza jeszcze jednej istotnej informacji: otóż spośród rzeczowników wykrzyknikowych słowem najczęściej występującym w utworach literackich jest *Бог* (pojawia się 278 razy w 21 tekstach). Na drugim miejscu plasuje się *чёрт* (165 razy w 18 tekstach), a za nimi

⁸ J. Safarewicz: *O polskich czasownikach na -kać*. W: *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*. T. 5. Warszawa 1965.

⁹ A. Weinsberg: *Językoznawstwo ogólne*. Warszawa 1983.

¹⁰ *Частотный словарь русского языка*. Red. Л. Н. Засорина. Москва 1977.

kolejno *Господь* (64 razy w 18 tekstach) i *дьявол* (22 razy w 12 tekstach). Należy zaznaczyć, że nie mamy pewności, czy zawsze są to interiekcje, można jednak przypuszczać, że jeśli treść danego utworu nie dotyczy postaci *Бога* i *чёрта*, to większość z nich będzie właśnie wykrzyknikami. Analizowane przeze mnie utwory literackie potwierdzają takie spostrzeżenia.

Wydaje się oczywiste, że dla jednoznacznego zrozumienia wykrzyknika niezbędny jest kontekst i towarzysząca wypowiedzi intonacja (to niewątpliwie stanowi utrudnienie w opisie leksykograficznym). Dla tłumacza zaś wyzwaniem będzie umiejętne dobranie interiekcji pod względem odcieni znaczeniowych spośród bogatego inwentarza tych jednostek. Wykrzyknik *Боже мой* czy *К чёрту* poprzez zmianę warunków użycia zmienia swoją funkcję znaczeniową. Przyjrzyjmy się adekwatności przekładu interiekcji etymologicznie związanych z rzeczownikami *Бог* i *чёрт* na kilku przykładach z prozy Jurija Trifonowa¹¹, wśród których wyodrębniam trzy grupy o różnym stopniu adekwatności:

I.

1. *Ей-богу*, в тебе есть какой-то душевный дефект.
Jak Boga kocham, masz jakiś defekt psychiczny.
2. *Господи*, как он научился читать вслепую в этой книге!
Boże, jakże się nauczył z zamkniętymi oczami czytać w tej książce!
3. *Боже мой* — думал Дмитриев, как же она там? А вдруг это серьёзно с сердцем?
Mój Boże — myślał Dmitriew — jak ona się tam czuje? A może to coś poważnego?
4. *Чёрт их знает*, может, они были и правы. Но так тоже не делается [...]
Diabli wiedzą, może mieli rację, ale przecież tak się nie robi [...]

Powyższe zdania ilustrują sposób transpozycji rosyjskich interiekcji na język polski, który można przyjąć bez zastrzeżeń. Odzwierciedlają ten łańcuch emocji w języku przekładu, który zawarty jest w języku oryginału. Realizują przekład za pomocą jednostek odpowiednich także pod względem struktury.

II.

1. Иногда Дмитриева так разопрет, что он крикнет: «Иван Васильевич, да зачем же вы спрашиваете, *ей-богу?*»
Czasem Dmitriewa tak to złościło, że zaczynał krzyczeć: Po cóż ojciec pyta, *jak Boga kocham?*»
2. *Господи*, — подумал он. — И это говорит Лорка!
Boże drogi — pomyślał Dmitriew — i to mówi Lorcka!
3. *Бог мой!* держите меня! — хохотала Марина. Любить Пикассо ханжество!
Boże drogi! — zaśmiewała się Maryna. Trzymajcie mnie! Lubić Picassa to hipokryzja!
4. Те хлопали фигурами по доске со скоростью автоматов, пока один не вскрикнул: «*Ах чёрт!*» и ударом пальца не опрокинул своего короля.

¹¹ Ю. Трифонов: *Избранное. Обмен*. Минск 1983; Ю. Трифонов: *Избранное. Долгое прощание*. Минск 1983; J. Trifonow: *Zamiana*. Przeł. J. Dziarnowska. Warszawa 1978; J. Trifonow: *Długie pożegnania*. Przeł. Z. Fedeki. Warszawa 1974.

Gracze trzaskali figurami po szachownicy z szybkością automatów, aż jeden wykrzyknął „*Tam do diabła!*” i palcem przewrócił swego króla.

Powyższe przykłady wymagają krytycznego komentarza, jeśli chodzi o dobór polskich odpowiedników. Nie kwestionuję tutaj istoty przekładu, ona bowiem pozostaje bezsporna, lecz sam przekaz — nazwijmy to umownie — treści niesionej przez interiekcje jest zachowany. Poszukiwać można bądź to innego wariantu danej interiekcji, bądź jeszcze dokładniejszego, trafniejszego oddania rzeczywistości językowej. W zdaniu pierwszym odpowiednikiem interiekcji *eŭ-бoзy* jest *jak Boga kocham*, tymczasem bardziej adekwatnym — według mnie — wydaje się *na Boga*. W zdaniu drugim i trzecim wykrzykniki *Госноду* i *Бог мой* przetłumaczono za pomocą tego samego ekwiwalentu *Boże drogi*. Różne funkcje znaczeniowe, jakie pełnią te interiekcje w przytoczonych zdaniach, można by odzwierciedlić w sposób dalece bardziej wyrazisty, poszerzając przekład słownikowy o typowe dla mowy potocznej w języku polskim wyrażenia wykrzyknikowe: *Chryste, Chryste Panie, Jezu, Jezu Chryste, Jezus Maria, o Chryste, święci pańscy, wszyscy święci* itp. Komentując z kolei czwarte z przytoczonych zdań, należy powiedzieć, że polska odpowiedniość interiekcji *ax чѣрм* — *tam do diabła* zatraciła już swoją aktualność, a jej równorzędny ekwiwalent może stanowić: *do diabła* lub wyrażenia wykrzyknikowe o takiej samej ekspresji: *do licha, czy do diaska*.

III.

1. «*Иди к чертовой бабушке*» — пробурчал Ребров неслышно, но вслух ничего не сказал.

Grisza *posłał go w duchu do diabła*, ale na głos nic nie powiedział.

2. Во всяком случае мне не нужно. Мне, мне! *Ну черта* мне не нужно, абсолютно *ни черта*.

W każdym bądź razie mnie niepotrzebne. Mnie, mnie! Niczego nie potrzebuję, *do diabła*, absolutnie niczego!

3. Николай Демьянович и сам в иные минуты подумывал о том, чтобы ее «завязать». *А ну ее к Богу в рай* с ее обидами!

Mikołaj Demjanowicz nieraz myślał o tym, żeby zrobić z tym koniec. *A niech ją wszyscy diabli* z jej humorami!

4. Убежден был почти железно, тыщу рублей поставил бы против рубля за то, что Александру Васильевичу ничего не обломится. *Ну Боже мой*, никогда!

Był pewien prawie na mur, postawiłby tysiąc rubli do jednego, że Aleksander Wasiljewicz tu się nie pożywi. *Nic z tego, guzik!*

Ostatnia grupa ilustracji to wyrażenia wykrzyknikowe stwarzające pewne trudności w przekładzie. Dobór polskojęzycznego ekwiwalentu w tych kontekstach wcale nie jest prosty i jednoznaczny, wymaga często, oprócz analizy lingwistycznej, także szczególnego uwzględnienia tła kulturowego. Przytoczone przykłady ilustrują zróżnicowane wybory, jakich dokonują tłumacze, jeśli chodzi o odzwierciedlenie interiekcji w przekładzie. Wiadomo, że zastosowanie tego samego wykrzyknika

в различных ситуациях stanowi już inne jego użycie. Dlatego analiza warsztatu translatorycznego uznanych tłumaczy ma niezwykle znaczenie, tym bardziej że słowniki zarówno jedno-, jak i dwujęzyczne nie odzwierciedlają bogatej treści i funkcji tych wyrażen.

Jak wynika z obserwacji tekstów literackich, pojemność znaczeniowa rosyjskich interiekcji z wykorzystaniem rzeczowników: *Бог* i *чёрт* jest niemała, to bogactwo niestety także nie znajduje odzwierciedlenia w słownikach. Dla przykładu przyjrzyjmy się opisowi hasła *Господи: Возглас выражающий сильные — обычно неожиданные — чувства: радость, испуг, удивление и т.п.*¹². Przytoczone powyżej zdania dowodzą, że ten skromny „inventarz” funkcji można z pewnością poszerzyć o *podziw*, *zachwyt* (zdanie 2 w grupie I), *niedowierzanie*, *oburzenie* (zdanie 2 w grupie II), a przecież to zaledwie dwa wypowiedzenia. Wypływa stąd wniosek, że im liczniejsza i zróżnicowana kartoteka przykładów, tym wyłania się z niej bogatsza semantyka interiekcji. Jej opis stanowi ważne zadanie dla językoznawców.

Wykorzystane słowniki:

Словарь русского языка. Москва: Академия наук СССР 1981.

С. И. Ожегов: *Словарь русского языка*. Москва 1990.

Т. Ф. Ефремова: *Толковый словарь служебных частей речи русского языка*. Москва 2001.

Словарь структурных слов русского языка. Red. В. В. Морковина. Москва 1997.

Wielki słownik rosyjsko-polski. Red. A. Mirowicz. Warszawa 1999.

Wielki słownik rosyjsko-polski z kluczem polsko-rosyjskim. Red. J. Wawrzyńczyk. Warszawa 2004.

Илона Малиновска

БОГ И ЧЕРТ В РУССКИХ МЕЖДОМЕТНЫХ ВЫРАЖЕНИЯХ

Резюме

По своему образованию междометия делятся на две основные группы: первичные и производные. Именно к производным относятся междометия, образованные от имён существительных: *Бог* (*Господь*), *черт* (*дьявол*), типа: *Боже мой! Господи! Какого дьявола! К черту!*.

Цель настоящей статьи — попытка представить все русские междометия, этимологически связанные с вышеназванными существительными, выступающие в словарях русского языка, а также указать их место в русско-польских словарях. В статье даются примеры некоторых эквивалентов в переводе этой группы междометий на польский язык.

¹² Т. Ф. Ефремова: *Толковый словарь служебных частей речи русского языка*. Москва 2001.

Iwona Malinowska

БОГ AND ЧЕРТ IN RUSSIAN EXCLAMATIONS

Summary

Exclamations can be divided into the two name groups: primary and secondary. Exclamations which have been made from the nouns: *Бог (Господь)*, *черт (дьявол)*, such as: *Боже мой! Господи! Какого дьявола! К черту!* come under the latter.

The article aims to present all the Russian exclamations, etymologically related to the nouns above, listed in Russian dictionaries as well as their entry position in Russian-Polish dictionaries. It also gives the examples of some Polish equivalents to the Russian exclamations.